

Szilágyi Péter¹

**A modern állam történetisége,
avagy történelmi lecke fiúknak –
Feltevések, vázlatok, mozaikok**

„Hóditották ez országot
Derék, lelkes, úri szittyák,
Jöttveői szegény népnek:
Iskolában így tanítják.”
(Ady Endre)

A címből nyilvánvaló, hogy különbség van az állam mint az emberi történelemben igen hosszú korokon át létező jelenség és a modern állam mint újkori jelenség között, és ennek megfelelően az állam általános fogalma, valamint a modern állam fogalma között.

Az állam és a jog történeti jelenségek, a megragadásukra, elemzésükre szolgáló kategóriák történeti kategóriák. Az emberi társadalom változása, valamint az állam és a jog kialakulása, majd változása közös történelmi csomópontokhoz kapcsolódik. Az emberiség kialakulása óta kettő ilyen jelentős, „nagy” csomópont volt. Az első a földművelésre való áttérés és a civilizációk kialakulása volt, ami a különböző népeknél különböző időpontokban ment végbe. A második nagy csomópont a modern társadalom, állam és jog kialakulása.

Vitatott, hogy azok a változások, amelyek a 20. század végén zajlottak le, az előbbi kettőhöz hasonló „nagy” csomópontot képeznek-e, vagy csupán a modernitáson belüli „kis” csomópontot. Mindenesetre a történelem vége még odébb van.

Tisztázandó tehát az állam mibenléte, fogalma és sajátosságai. Mivel lényegesnek tartom az állam és a modern állam megkülönböztetését, ezért az állam egyes sajátosságai kapcsán indokolt megadnom, hogy a modern állam eme sajátosságok tekintetében miben tér el az általában vett államtól.

¹ Professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jog- és Társadalomelméleti Tanszék. Kapcsolat: szilpa45@gmail.com.

Az államfogalom meghatározása során *genus proximum*ként a társadalmi szerveződés fogalma kínálkozik. Eszerint

1. az állam olyan elsődlegesen területi alapú társadalmi szerveződés (és mint ilyennek van egy formális és több informális struktúrája, a formális struktúra az informálisokba ágyazódik be), amelyek
2. főhatalommal (tendenciájában a legerősebb társadalmi hatalommal) rendelkezik meghatározott terület és ezáltal meghatározott (az adott területen tartózkodó vagy a főhatalomnak más jogcímen alávetett) népesség felett; a modern állam esetében ez a főhatalom a szuverenitás sajátosságával, tulajdonságával rendelkezik;
3. tendenciájában sikerrel tart igényt legitimitásra, a modern állam esetében ez a legitimitásigény a legtöbbször (nem mindig!) legalitásra alapozott és önmagát demokratikusnak feltüntető legitimitásigény; a modern állam legitimitása szorosan kapcsolódik az állam (többször nemzeti és/ vagy alkotmányos) identitásához;
4. a legitim erőszak-alkalmazás képességével és jogosultságával, a modern állam esetében annak monopóliumával rendelkezik;
5. rendelkezik a jogalkotás képességével, modern állam esetében annak monopóliumával, ideértve az átruházás eseteit is;
6. rendelkezik a jogérvényesítés és jogalkalmazás képességével, a modern állam esetében annak monopóliumával, ideértve az átruházás és a felhatalmazás eseteit is;
7. működése elválaszthatatlan a jogtól; a két jelenség szorosan és több szálon is összefügg egymással, ugyanakkor eltérő sajátosságokkal (is) rendelkeznek, egymással szembeni viszonyukat a kölcsönös befolyásolás, feltételezettség és a relatív autonómia jellemzi; a modern államot tevékenységének részletes jogi szabályozottsága jellemzi; ebben a tekintetben lényeges különbség van a jogállam és a modern állam más alakváltozatai között;
8. az állam jogi személyiséggel rendelkezik, ami azonban csak a modern állam esetében ölt kifejezett és reflektált formát;
9. lakosságtól (néptől, népességtől, társadalomtól) elkülönült és differenciált szervezettel rendelkezik, amelynek egy része a munkamegosztás külön ágát képezi, amely rész a premodern államok esetében a végrehajtó szervezetet foglalja magában; a modern állam esetében csaknem az egész államszervezetet ez a rész alkotja, továbbá a végrehajtó szervezetet a bürokratikus felépítés és működés jellemzi;
10. az államszervezet fenntartása és az állami feladatok ellátása érdekében a nemzeti jövedelem egy részét adóztatás révén elsajátítja;
11. az előbbieket követően a kényszerítés leghatékonyabb, formalizált és speciális eszközeivel rendelkezik;

12. az előbbieket következében a politikai törekvések közvetlenül vagy közvetve (ideértve a nem állami politikai törekvések lehetőségének és minél jobb esélyeinek a biztosítását is) az állam befolyásolására irányulnak, ezért az állam ebben az értelemben (is) a politikai berendezkedés központi intézménye; modern állam esetében ez egy elkülönült és differenciált politikai rendszer keretében történik;
13. sajátos, történelmileg meghatározott és jellemző társadalmi szerepet tölt be, amit az állam társadalmi rendeltetése, állami célok és feladatok, valamint az állam funkciói kategóriák segítségével lehet pontosabban megragadni annak alapján, hogy az állam társadalmi szükségletként jött létre, vele szemben a társadalmi változások, változó körülmények újabb és újabb szükségleteket, kihívásokat támasztanak; az állam társadalmi rendeltetését a funkcióin keresztül valósítja meg; a modern állam társadalmi szerepe a fejlődés során jelentősen változott, és az állami célok megfogalmazásában és megvalósításában (az úgynevezett totális államok kivételével, azok sajátosságaitól most eltekintve) az állam és polgári társadalom megkülönböztetését vette alapul, aminek következtében a modern állam tevékenységének alapvető sajátosságává és központi elméleti fogalomává vált az „állami beavatkozás”;
14. az állam a társadalmi környezetével állandó és sajátos kölcsönhatásban van.

Az állam fogalma egy jelenségnek, az állam jelenségének elméleti megragadása, ezért pontatlan az állam külön jogi és társadalmi vagy külön államjogi és nemzetközi jogi fogalmáról beszélni. Ez a megkülönböztetés a reális társadalmi-történeti jelenségek helyett jogi tényállásokat általánosít, azokra vonatkozik. Itt vagy két különböző jelenségről van szó, és akkor azt ki kell fejteni; vagy ugyanannak a jelenségnek a különböző megközelítéseiről, fogalmának eltérő meghatározásáról és sajátosságainak eltérő kifejtéséről.

Az államnak ez a vázlatos meghatározása a hagyományos meghatározásoktól mindenekelőtt abban tér el, hogy határozottan különbséget tesz az állam mint szerveződés és az állam mint szervezet között. Az állam mint szerveződés a joghoz hasonlóan egy sajátos objektivációs rendszer, de attól markánsan különbözik.

Az állam és a modern állam történetisége esetében általánosságban ugyanazokról az összefüggésekről, illetőleg kérdésekről van szó: a keletkezésről és a változásról, fejlődésről. Ezeket viszonylag részletesen tárgyaltam *Jogi alaptan* című könyvemben.² Az ott kifejtettekkel fő vonásaiban tartalmilag ma is egyetértek, de a részleteket illetően ma már némiképpen másként fogalmaznék. Jelen

² Szilágyi Péter: *Jogi alaptan*. Budapest, ELTE Eötvös, 2011. 169.

tanulmányban azonban nem az ott kifejtettek korszerűsítésére, és főleg nem átdolgozására törekszem, hanem a modern állam történetisége problémakörének felvázolására és néhány részlet bővebb bemutatására. Ehhez magának a történetiségnek a kérdését kell tisztázni.

Először is különbséget kell tennünk a történet (vagy történelem) és a történetiség között. Minden egyedi államnak van története, ami többé-kevésbé egy megállapítható időponttól egy másik időpontig tart. Ez *mutatis mutandis* az államok meghatározott csoportjairól is elmondható. Meg kell különböztetni az egyes államoknak és csoportjaiknak a történetét azoknak a történetiségétől. Az előbbi az fejezi ki, hogy minden jelenség, és így az állam is időben létezik; a történetiségük viszont azt jelenti, hogy az egyes államoknak sajátos időiségük van, és ez az államok bizonyos csoportjára és fejlődési szakaszára általánosítható. A „idő” és az „időiség” kategóriákat Martin Heidegger fordítója, Fehér M. István vezette be a *zeitlich* és a *Zeitlichkeit* megfelelőjeként a magyar filozófiai nyelvbe azzal az indokolással, hogy a magyar „időbeli”-ből kitörölhetetlenül kihallatszik a Heidegger által száműzni kívánt -ban, -ben.³ Ehhez én azt fűzném hozzá, hogy ha időbeliségről beszélünk, akkor a dolgok vannak benn az időben; ha időiségről beszélünk, akkor a dolognak saját ideje van, képletesen szólva: az idő van benne a dologban.⁴ Minden társadalmi jelenség történeti, és mindegyiknek vannak invariáns és történelmileg változó elemei. Ha az invariáns elemek is megszűnnek, már más jelenséggel állunk szemben, legalábbis a választott terminológia alapján. Ez a kanti *Ding an sich* probléma sajátos vetülete. A társadalmi jelenségek *an sich* léteznek, de csak a fogalmainkon keresztül ragadhatók meg. Az államok története empirikus kérdés, történetiségük elméleti probléma. Ez azt jelenti, hogy a modern állam történetiségének az elemzéséhez bizonyos kategóriákra, elméleti keretekre és feltevésekre van szükség. Az állam történetiségének döntő mozzanata a már említett szükséglet jellege, társadalmi rendeltetése.

Az állam történetiségének a vizsgálata felvet néhány történelemelméleti kérdést. Abból kell kiindulnunk, hogy a valóságban csak egyedi jelenségek és egyes történések vannak; ezek kapcsolódnak össze az egyes jelenségek történetévé, majd az egyes társadalmi szféráknak és a társadalom egészének

³ Martin Heidegger: *Az idő fogalma; A német egyetem önmegnyilatkozása; A rektorátus*. Ford. Fehér M. István. Budapest, Kossuth, 1992. 112.

⁴ Hasonló megkülönböztetést tesz Althusser is: „A társadalmi struktúrában különböző idők vannak, miként Althusser mondja, melyeknek egyike sem egy közös alapidőnek a visszatükröződése.” Étienne Balibar: A történelmi materializmus alapfogalmairól. In Takács Ádám (szerk.): *Olvasni A TÖKÉ-t. Louis Althusser, Étienne Balibar, Roger Establet, Pierre Macherey, Jacques Rancière*. Budapest, Napvilág, 2018. 457.

a történelmévé.⁵ Ebből következik, hogy az egyes társadalmi képződmények, így az állam történetiségének a vizsgálatakor megkerülhetetlen a társadalmi szférák részleges történelmének és a társadalmi egész történelmének a viszonya. Ennek a viszonnak az egyik oldalát, mozzanatát fejezi ki az állam társadalmi rendeltetése. Ez is olyan fogalom, amely azt jelöli, amit a történelmi elemzés releváns pontjának nevezhetünk. Így válik érthetővé, hogy miért vannak a történelemtudománynak általános fogalmai anélkül, hogy létezne általánosságban vett történelem.⁶

Ha a modern állam történetiségét ebben a kontextusban vizsgáljuk, akkor két szempontot különösen szem előtt kell tartanunk: a periodizáció kérdését és a társadalom különböző szintjeinek, szféráinak, illetőleg praxisainak a kapcsolódását.⁷ Itt most csak az előbbiről lesz szó.

A periodizációban kettős redukció rejlik: egyrészt a történelmi sokszínűségnek az invariáns elemekre való redukciója, másrészt pedig a történelmi folytonosság helyére diszkontinuitást ültet, azaz pillanatszerűen kimerevített strukturális állapotok egymásutánjára redukálja a folyamatokat.

„A periodizáció nem más, mint a folytonosságba bevezetett diszkontinuitás, amely darabokra osztja az idővonalat, és egyúttal lehetővé teszi a történelmi jelenségek megértését egy autonóm totalitás keretében (ebben az általános formában mindegy, hogy »civilizációkat« vagy »struktúrákat« kutatunk ahelyett, hogy a »körülmények összecsapására« hivatkoznánk). Így a periodizáció fogalma elméleti formát ad egy olyan problémának, amit a történelmi gyakorlat soha nem tud megkerülni. [...] Ha rátalálunk a jó korszakhatárokra, a történelem anélkül, hogy megszűnne az idő egyenes vonalú áramlásában leperegni, úgy válik érthetővé, mint lényegi állandóság a neki alárendelődő mozgáshoz képest. [...] A periodizáció formát ad a történelem-elméletnek.”⁸

A modern állam történetiségének elemzése tehát egy olyan történelemelméletet tételez fel, amelyik kizárja az idő minden mechanikusan elgondolt formáját, helyesebben, azt másnak tekinti, attól elvonatkoztat. A modern társadalomra és államra vonatkozóan alaptételeim a következők:

⁵ Soha nem általában vett történelemmel van dolgunk, hanem mindig valaminek a történetével. A szaktörténetesek egészen mostanáig rendszerint kibújtak az alól, hogy választ adjanak a tárgynak a szükségképpen felvetődő problémájára. Uo. 451.

⁶ Vö. Uo. 426.

⁷ Marx elemzéseiből kiemelhetjük azt a két elvet, amely a történelem tudománnyá való átalakítását megalapozza. Ez a két elv a periodizáció és a társadalmi struktúrán belüli különféle praxisok egymáshoz való illeszkedése, ízesülése. Az egyik diakronikus elv, a másik szinkretikus elv. Uo. 398.

⁸ Uo. 399–400, 405.

1. Napjaink társadalma kapitalista társadalom; a „posztmodern” vagy „poszt-kapitalista” címke elkendőző és félrevezető, ahhoz hasonló, mintha a *Homo sapiens*st posztgerincesnek neveznénk. (Bár néhány egyedére találó lenne.)
2. Napjainkban az állam és a jog a modern állam és jog történeti fejlődésének sajátos szakaszát testesíti meg.
3. Napjainkban az állam és a jog a „vágató globalizáció” (Ágh Attila)⁹ kapitalizmusának szabályozási szükségleteit elégíti ki, ezért és ennyiben kapitalista állam és jog.

A modern állam a modern kapitalizmussal egyidejűleg, azzal párhuzamosan jött létre, és ebben az értelemben vitathatatlanul kapitalista állam. A „kapitalista” jelző használata más összefüggésekben sem indokolatlan, azonban a modern állam osztályjellegét illetően számos leegyszerűsítő ábrázolás született, amelyek joggal váltottak ki kritikákat. A modern állam történetisége valamennyi, az előbbieken felsorolt sajátosságában kifejeződik, ami nem független a kapitalizmus változásaitól és alakváltozataitól. A modern állam tőkés jellege és történetisége nagyon leegyszerűsítve főleg három vonatkozásban vizsgálandó: az állam struktúrája, az állam társadalmi bázisa és az állami tevékenységet befolyásoló társadalmi csoportok (rendszerelméleti terminológiával: az állam inputja), valamint az állam társadalmi szerepe (rendszerelméleti terminológiával: az állam outputja) szempontjából. Jómagam most ezt az utóbbi összefüggést kívánom alapul venni és előtérbe állítani. (Hogy az anyanyelvüket lassan elfeledő kollégák is értsék: erre kívánok „fókuszálni”.) A modern állam történetisége igen bonyolult téma, feldolgozása jelentős szelekciót igényel. A három említett vonatkozás közül a strukturális kérdéseknek van a leggazdagabb szakirodalma, ezt most azért mellőzném. Az input-megközelítést – többek között az osztályjelleg sokszor egyoldalú marxista hangsúlyozása (az uralkodó osztály erőszakszervezete) miatt – jelentős mértékben áthatják az ideológiai viták; emellett, ha néhány általános megállapításon (hogy az egyes társadalmi csoportok lehetősége az állam befolyásolására felettébb egyenlőtlen, hogy léteznek időnként szélsőséges osztálydiktatúrák és tartósabb osztálykompromisszumok, hogy vannak politikai egyensúllyal jellemezhető helyzetek stb.) túl akarunk lépni, az igen beható és számos módszertani nehézséget támasztó egyedi vizsgálódásokat igényelne. A történettudományi szakirodalomban találunk ilyeneket szép számmal, de még inkább azok kritikáit. Az, hogy vizsgálódásaimat az „outputra” korlátozom, nem valamiféle maradékvagy következménye. Arról van szó, hogy a modern állam társadalmi szerepe, különösen napjainkban, roppant szerteágazóvá vált, és annak tudományos elemzésére

⁹ Ágh Attila: EU-integráció és tagállami versenyképesség. Az együttesen gyakorolt szuverenitás a vágató globalizáció korában. *Politikatudományi Szemle*, 23. (2014), 3. 51–66.

az állami tevékenység egyes területeit vizsgáló szaktudományokban került sor. Időszerűvé vált ezek államelméleti szintézise.

A modern államnak mint kapitalista államnak az elmélete feltételezi a kapitalizmus valamilyen fogalmát,¹⁰ azokat az invariáns elemeket, amelyekre a modern állam és társadalom periodizálása is épülhet. Ennek során Szigeti Péter munkásságára építünk.

Egy társadalomimmanens materialista állam- és jogbölcseletnek két vége van, mint a botnak: az egyik a tárgyi-szubsztanciális, a másik a módszertani elem. Szigeti fejtegetései ez utóbbi kapcsán is példaértékűek. Ezek lényegét tömören abban foglalhatjuk össze, hogy a kapitalizmus fogalmának meghatározása szükséges, de önmagában nem elegendő.¹¹ A meghatározás szubsztanciális eleme:

„[A] kapitalizmus olyan társadalmi formáció, amely a termelés személyi és tárgyi feltételeinek meghatározott módú elválasztottságán és összekapcsoltságán alapul, amelyet történelmi termékként a tőke eredeti felhalmozási folyamata hozott létre (*A tőke* I. 24. fejezet), egyik póluson felhalmozva a kettős értelmében szabad bér munkát, a másikon a pénzt, a vagyont, a földet és a termelési eszközök magántulajdonát, amellyel a polgárság szabadon rendelkezik. A két pólus egy meghatározott társadalmi viszonyban, a tőkeviszonyban kapcsolódik egymáshoz, a munkamegosztásnak a termelő erők által megszabott specializációs és koordinációs fokán. Mindez a termelési módok elméletébe [annak az egészébe] illeszkedik. [...] A marxi elméletalkotás sarokköve a kétpólusú tőke-bérmunka viszony.”¹²

Szigeti itt a kapitalizmus invariáns elemeit a strukturális oldalukról ragadja meg. Ehhez tegyük hozzá, hogy a dinamika szempontjából az értéktöbblet-termelés, profitorientáltság, a tőkés felhalmozás törvényszerűsége a konstans, invariáns elem. A történetileg változó elemek, csak példálózó jelleggel: a munkamegosztás technikai és társadalmi formái, az egyes gazdasági ágazatok súlya, tulajdonviszonyok, tulajdonjog belső szerkezete (vö. Eörsi), egyenlőtlenségi viszonyok (vö. Piketty), a tipikus/domináns tőkés (egyéni tőkés vállalkozó, családi vállalkozás, tőkés társaság, monopólium, multi-, transznacionális társaságok stb.), termelőerők fejlettségi színvonala, a munkafolyamat „élenjáró” formái, a munkafolyamat tőkés általi ellenőrzésének módozatai, formái.

A választott téma mégoly rövid felvázolásának is legalább két további elméleti előkérdése van. A történetiség kibontása bizonyos különbségek észlelését és ehhez kapcsolódóan bizonyos korszakhatárok jelzését igényli. Ez azt jelenti,

¹⁰ Talán meglepő, de a „kapitalizmus” kifejezés csak a 19. század végén terjedt el. Vö. Eric J. Hobsbawm: *A tőke kora (1848–1875)*. Ford. Zinner Judit. Budapest, Kossuth, 1978. 7; Szigeti Péter: Kapitalizmusfogalmak és a tőkés termelési mód elmélete. *Eszmélet*, 29. (2017), 116. 5–6.

¹¹ Szigeti (2017): i. m. 5, 16.

¹² Uo. 15, 17.

hogy meg kell kísérelnünk felvázolni a kapitalizmus (exmarxista liberálisok számára vonzóbb kifejezéssel: a modernitás) eddigi történetének korszakhatárait, illetőleg csomópontjait. Ezek az egyes országok, illetőleg az egyes társadalmi szférák eltérő fejlődését is figyelembe véve nem köthetők egy meghatározott időponthoz, de úgy vélem, hogy bizonyos szűkebb időintervallumok megadása leegyszerűsítés ugyan, de az orientálódást megkönnyítő leegyszerűsítés. A fejlett tőkés társadalmakat alapul véve a kapitalizmus és a modern állam csírái a 14–15. századi Észak-Itáliában jelentek meg, kialakulásuk a 16–17. századi Nyugat-Európára tehető,¹³ kibontakozásuk, győzelmük, visszafordíthatatlanságuk a „hosszú 19. század” (1789/1815–1914) első szakaszának (1815–1848) eredménye volt. Az ezt követő – immáron a kapitalizmuson belüli – korszakhatár 1871–1875-re tehető: ezekben az években alakult át a szabadversenyos kapitalizmus valami mássá, amit többféle terminussal jelölnek, úgy is, mint szervezett kapitalizmus, monopolkapitalizmus, imperializmus, fordizmus. Ezek a terminusok annyiban pontatlanok, hogy a tárgyalt időszaknak is csak egy rövidebb szakaszában meghatározó mozzanatra utalnak. Az eddig leírt korszakolással a szakirodalomban általában egyetértés tapasztalható. A későbbi csomópontokkal kapcsolatban már megoszlanak a vélemények. Jómagam azzal az állásponttal értek egyet, amelyik az 1871–1875-ös változásokhoz hasonló jelentőségű fordulópontot 1971–1973-ra teszi, nem pedig az 1990–1992-es évekre. Ennek a változásnak a lényege, hogy a kapitalizmusnak a 19. század végén kialakult „fordista” modellje került válságba, ami egy modellváltást tett szükségessé, áttérést a kapitalizmus neoliberális vagy „posztfordista” modelljére. E két nagy szakaszon belül is történtek jelentős, módosulást eredményező események, így 1914/1920, 1929/1933, 1945/1948; illetőleg 1990/1992, 2007/2009, sőt egyes elemzők szerint 2020 is ilyen, tekintettel a koronavírus-járványra. Itt erről most csak annyit, hogy az itt utóbb megjelölt időpontok jelentősége csekélyebb, mint az 1871/1875-ös és az 1971/1973-as fordulópontoké, mivel azok nem idéztek elő modellváltást, csupán az adott modellhez igazodó politikai és gazdaságpolitikai változásokat. A kapitalizmus jelentős változásait válságok és/vagy háborúk váltották ki. Joachim Hirsch megkülönbözteti a korszakos jelentőségű és a nem korszakos

¹³ Ez a periodizáció épít Balibarnak arra a megállapítására, miszerint jelentős különbség van a két termelési mód közötti átmeneti periódusok és az egy termelési mód, vagyis társadalmi formáció fejlődését tagoló periódusok között. Vö. Balibar (2018): i. m. 482–523. Balibar elemzésének középpontjában a kapitalizmusba való átmenet áll, különösen a manufaktúra viszonyaiból a gyáriparra való átmenet. Engem itt elsősorban az érdekel, hogy amit Balibar a különböző termelési módok és formációk viszonyáról ír, az mennyiben vihető át vagy inkább mennyiben hasznosítható a kapitalizmus szakaszai tekintetében. Hasonló módon tárgyalja az átmenet kérdéseit Eric J. Hobsbawm: *A történelemről, a történetírásról*. Ford. Göbölös Magdolna, Pálvolgyi Lídia. Budapest, Napvilág, 1998. 141–144.

jelentőségű válságokat.¹⁴ Szerintem csak az 1871/1875-ös és az 1971/1973-as volt korszakos jelentőségű válság, a többi nem. Az 1929/1933-as válság lényegében a 19. század végén kezdődő „fordista” modellt kényszerítette ki és terjesztette el, természetesen igen eltérő változatokban.

Összefoglalva: a kialakult és megszilárdult kapitalizmusnak és a modern állam történelmi szerepének három nagy korszakát kell megkülönböztetnünk: az első az 1789/1815 és 1870/1875 közötti szakasz, ennek felel meg a szabadversenyes kapitalizmus modellje, a második az 1870/1875 és 1971/1973 közötti szakasz, ennek felel meg a szervezett kapitalizmus modellje; a harmadik az 1971/1972 utáni időszak, ennek felel meg az intenzíve globalizálódó kapitalizmus modellje.

A másik elméleti előkérdés az állam társadalmi szerepét elemző kategóriák kérdése. Az állam társadalmi szerepének előtérbe állítása néhány fogalomnak, és az azokkal megragadni kívánt összefüggéseknek a pontosítását igényli. Ezzel a *Jogi alaptan* című könyvemben részletesen foglalkoztam, ezért ezt nem ismételtem meg.¹⁵ Itt azt szeretném konkretizálni, hogy „az állam léte objektív társadalmi szükséglet, amit az állam társadalmi rendeltetésének nevezünk, és amit az állam funkcióin keresztül valósít meg. [...] A szükséglet objektivitása a hanyatlás vagy pusztulás objektív veszélyének, a »pusztulás terhé«-nek a következménye.”

A kapitalizmus modellváltásainak és a modern állam történetiségének az elemzése során döntő a szabályozási szükséglet. A félreértések elkerülése vagy inkább eloszlatása végett azt el kell határolni a szükségletek más fajtáitól és a kapcsolódó más kategóriáktól, így mindenekelőtt az individuális szükségletektől és a szabályozás iránti igénytől.¹⁶

A szükséglet elsődlegesen valamilyen individuum létfenntartásához kapcsolódik. Az ember individuális szükségleteit elsősorban a pszichológia tárgyalja (Abraham Maslow), valamint a közgazdaság-tudomány (a közelmúltban, 2019-ben elhunyt Manfred A. Max-Neef). A szükségletek vizsgálata során Marx és nyomában a marxizmus is az emberi individuum szükségleteiből indul ki. Hangsúlyoznunk kell viszont, hogy Marx elemzéseiben túllép az individuális szükségleteken, a szükségletek termelése ugyanis a társadalmi intézmények iránti szükségletek termelését is magában foglalja. Ezen az elméleti alapon a szükséglet mibenlétét úgy határozhatjuk meg, hogy az egy entitás fennállásának a feltételeire vonatkozik, egy entitás létfeltételeihez való viszonyát fejezi

¹⁴ Joachim Hirsch: *Der nationale Wettbewerbsstaat. Staat, Demokratie und Politik im globalen Kapitalismus*. Berlin–Amsterdam, Edition ID-Archiv, 1995. 60.

¹⁵ Szilágyi (2011): i. m. 173–188.

¹⁶ Itt nem fogyasztási szükségletekről, hanem szabályozási szükségletekről van szó. Nem azokról a szükségletekről tehát, amelyeknek az alapul vételét Kis János szerzőtársaival együtt oly alaposan megbírált. Lásd Bence György – Kis János – Márkus György: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Budapest, T-Twins – Lukács Archívum, 1992.

ki. Ennek az elvont meghatározásnak a konkretizálása során először az entitások között kell differenciálnunk, majd annak alapján a „fennállás” terminust kell tisztáznunk. Különbséget kell tennünk egyrészt az élő szervezetek mint entitások, az élő szervezetek populációi mint entitások és a társadalmi képződmények mint entitások között. Az élő szervezetek és populációk esetében, ha a *Homo sapiens*t figyelmen kívül hagyjuk, a dolog viszonylag egyszerű. Nem kell biológusnak lennünk, hogy tudjuk, a paradicsomnak esőre, a macskának egérre, a nyúlpopulációnak pedig autópálya-mentes területre, „életterre” van szüksége. Az emberi szubjektumok esetében a kérdés bonyolultabb, még hozzá elsődlegesen két okból. Egyrészt különbség van a szükségletek jellege (leegyszerűsítve: alapvető biológiai szükségletek és az úgynevezett kulturális szükségletek különbsége), másrészt azok kielégítésének a módja között. Vannak individuálisan kielégíthető szükségletek, ilyenek tipikusan az alapvető biológiai szükségletek, és vannak csak kollektíve kielégíthető szükségletek, tipikusan ilyenek a kulturális szükségletek. A szükségletek ez utóbbi csoportjának a kielégítése társadalmi objektívációk közvetítésével történik. Ebben az összefüggésben válik jelentőssé a szükségletek termelésének gondolata: a szükségletek kielégítése objektívációk iránti szükségletet termel, az objektívációk termelése további szükségletet termel. A javak elsajátításának a szükséglete megteremti a tulajdon, majd a magántulajdon szükségletét, az a jogvédelem szükségletét, az a büntetőjogász szükségletét, az a jogászprofesszor szükségletét és így tovább. Ez a közvetítettség azt is jelenti, hogy minél több a közvetítő objektíváció, annál több az alternatíva a szükségletek kielégítése során. Az alapvető társadalmi objektívációknak Heller Ágnes nyomán három nagy csoportját különböztetjük meg: az eszközöket és termékeket, a normákat és a nyelvet.¹⁷ A társadalmi intézmények a társadalmi normák sajátos alakzatai. Ezek lehetnek spontán módon létrejött vagy tudatosan létrehozott és/vagy alakított intézmények. Mivel az intézmények léte alapvető társadalmi szükséglet, azok biztosítása is az, ami a társadalmi szabályozás szükségességében nyilvánul meg, ami viszont két alapvető formát ölthet: a már kialakult intézmények védelmét vagy új intézmények létrehozásának formáját. Modern viszonyok között a szabályozási szükséglet mint jogi szabályozás iránti szükséglet jelenik meg. Ami strukturálisan elméletileg előfeltétel, annak biztosítása „gyakorlati tartalmuknak megfelelő elméleti formában” (Balibar) társadalmi szükséglet. Hasonló a helyzet a történetileg, szituatíve adott előfeltételekkel. Ennek részletes kifejtése a jogalkotás elméletébe tartozik.

A modern állam kialakulása összefonódott a társadalmi viszonyoknak, közelebbről a gazdasági és a politikai hatalmi viszonyoknak a differenciálódásával,

¹⁷ Heller Ágnes: *A mindennapi élet*. Budapest, Akadémiai, 1970. 184.

amit az elméletben hagyományosan a polgári társadalom és a politikai állam elválásaként ragadtak meg. Ezt a megkülönböztetést számosan bírálták, és bírálják ma is. Ezeknek a kritikáknak a zöme egy félreértésen alapul, nevezetesen azon, hogy a „polgári társadalom” nem „dolog”, hanem elemzési kategória, amelyik a „politikai állam” kategóriájával reflexiós viszonyban áll. Mint minden kategóriára, ezekre is terjedelmük és tartalmuk a jellemző, és ezek egymással kölcsönhatásban vannak. Terjedelmük teszi értelmezhetővé tartalmukat, és tartalmuk szabja meg – némi „holdudvarral” – a terjedelmüket. A tartalom az, amit kifejeznek, amit mondanak, a terjedelem az, amiről mondanak valamit. Tartalmuk azt fejezi ki, hogy mi az, amit az állam „szabadon hagy”, mi az, amit biztosít, véd és támogat, és melyek azok az állami tevékenységek, amelyekre az adott társadalmi berendezkedésnek szüksége van. Ismeretes Kelsen mondása, miszerint az állam olyan, mint Midasz király: bármihez nyúl, az joggá válik. Különösen találó ez a hasonlat a modern állam és még inkább a jogállam esetében. Tegyük hozzá: nem mindegy, hogy melyik kezével, és hogyan nyúl hozzá. A meghatározott állami tevékenységek iránti szükséglet ugyanis a legtöbb esetben mint jogi szabályozás iránti szükséglet jelenik meg.

E kategóriák terjedelme kapcsán azt kell rögzítenünk, hogy mivel ezek reflexiós kategóriák, a terjedelmük nagyrészt átfedi egymást. Ez a terjedelem embereknek, viszonyaiknak és közösségeiknek meghatározott körét képezi, de mindkét kör a tartalom által strukturált, és ez a kapitalizmus fejlődése során változik. Az egyik közösséget a közpolgárok (*citoyens*), a másikat a magánpolgárok (*bourgeois*) alkotják. A kapitalizmus kialakulása és a korai kapitalizmus idején az absztrakt jog (Hegel) szintjén ezekbe a közösségekbe gyakorlatilag mindenki beletartozik, a konkrét jogviszonyok szintjén viszont nem. Mindenki személy, bizonyos szabadságjogok, így a személyes szabadság és a tulajdonszerzés elvileg mindenkit megilletnek. Mindenki szabadon, rendi korlátok nélkül rendelkezik a tulajdonával. Mindenki beletartozik a nemzetbe mint politikailag megszervezett népbe, de nincs mindenkinek választójoga. A kapitalizmus fejlődése során a magánpolgárok közösségének kettőssége mindvégig megmarad, a *citoyen*ek esetében viszont fokozatosan megszűnik, ha nem is teljes mértékben. (Erről az afroamerikaiak tudnának mesélni liberálisainknak is. No, meg a Horthy-éra szegényparasztjai és zsidó származású magyarjai is.) A szervezett kapitalizmus időszakában az általános választójog és a szociális jogok kiépülése lesz a jellemző. Ez azt is jelzi, hogy a két kategória tartalma és terjedelme jelentős mértékben az osztályharc függvénye. A „vágató globalizáció” időszakában a magánpolgárok (*bourgeois*) közössége – ismét erősen strukturáltan – túllép a nemzeti közösségek határain, és *Weltgesellschaft*tá (Luhmann) válik, a *citoyens* közössége viszont – az európai parlamenti választások, az uniós polgárokat megillető választójog

és az európai bíróságokhoz való fordulás nem lebecsülendő, mégis szerény kivételével – a nemzeti kereteken belül marad.

Ezeknek az itt épp csak jelzett összefüggéseknek a megragadására további elméleti kategóriák is megszülettek, így többek között a klasszikus marxizmus alap/felépítmény kategóriapárja, amit Szigeti Péter napjaink szupranacionális szintjén az infrastruktúra-szuperstruktúra kettősével konkretizál; de felhívható a társadalmi formációk Tőkei Ferenc nevével fémjelezhető elmélete,¹⁸ illetőleg Toynebee-nél a kihívás/válasz kategóriapárja is.

A társadalmi formációelmélet kapcsán témánk szempontjából azt tartom fontosnak kiemelni, hogy Tőkeinél hangsúlyt kap a közösségek problémája, ami az Althusser-iskola elemzéseiben – nyilván az úgynevezett elméleti antihumanizmus túlzásaként – háttérbe szorul. A formációelmélet viszont rávilágít arra, hogy a gazdaság és a közhatalom elválásának viszonyai között „az árugazdaság dologi kényszere minden egyént, társadalomtagot érint, csak éppen másként a termelési eszközöket, vagyonokat fölhalmozó pólusnál, a tőkésosztály pólusánál, és másként a kettős értelemben szabad bér munkások pólusa esetében”.¹⁹ Vagyis a két pólus körül két differenciált közösség jön létre. Az úgynevezett kommunikációelméleti fordulatot (Luhmann, Habermas) ezen az úton lehet beépíteni a formációelméleti megközelítésbe, mivel a kommunikáció a közösségképződés eszköze, terrénuma stb. A kialakulóban lévő szupranacionális magántársadalom nem egyszerűen csak a tőke terjeszkedésének a következménye, hanem a világmeletű kommunikációé is.

Napjaink társadalomtudományában ilyen fogalompár a felhalmozási rezsim (*Akkumulationsregime*) és a szabályozási mód (*Regulationsweise*). Ezt Joachim Hirsch munkássága alapján mutatom be.

A reguláció elmélete az 1970-es évek világgazdasági válságának hatására született meg, és elsősorban a tőkés társadalmak kontinuitását, válságait és változásait elemzi. Elméleti gyökerei között az institucionalista közgazdaságtant, a marxizmus Althusser-féle értelmezését és Gramsci elméletét kell kiemelnünk.²⁰

¹⁸ Tőkei Ferenc: *A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése*. Budapest, Kossuth, 1977.

¹⁹ Szigeti Péter: A termelési módok társadalmi formameghatározottsága. A formációelmélet jelentőségéről és hasznáról. In Antal Attila – Földes György – Kiss Viktor (szerk.): *Marx. Interpretációk, irányzatok, iskolák*. Budapest, Napvilág, 2018. 51.

²⁰ Gramsci elméletének, a hegemoniaproblémának értő elemzését láthatjuk Cs Kiss Lajos munkáiban, különösen Cs. Kiss Lajos: A hegemonia elmélete Antonio Gramsci politikafilozófiájában. In Szabó Tibor (szerk.): *Tanulmányok Antonio Gramsciról és Lukács Györgyről*. Budapest, Művelődési Minisztérium, Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztály, 1986. 50–105.

A regulációelmélet három alapvető kategóriája az *Akkumulationsregime*, a *Regulationsweise* és a hegemonia. (Ez utóbbi a hazai társadalomtudományokban eléggé ismert, arra itt most nem térünk ki.)

„Mit dem Begriff Akkumulationsregime wird ein bestimmter Modus der Produktion bezeichnet, »der über eine längere Periode hinweg ein Entsprechungsverhältnis zwischen den materiellen Produktionsbedingungen und ihrer Entwicklung (d.h. dem Volumen des eingesetzten Kapitals, der branchenmäßigen Struktur des Produktionsapparats sowie den Produktionsnormen) sowie dem gesellschaftlichen Verbrauch (Konsumausgaben der Lohnabhängigen und anderer Klassen, kollektiver, d.h. durch 'sozial'-staatliche Maßnahmen vermittelter Konsum) gewährleistet.«

Lipietz definiert Regulationsweise demnach als »die Gesamtheit institutioneller Formen, Netze, expliziter oder impliziter Normen, die die Vereinbarkeit von Verhältnissen im Rahmen eines Akkumulationsregimes sichern, und zwar sowohl entsprechend dem Zustand der gesellschaftlichen Verhältnisse als auch über deren konfliktuelle Eigenschaften hinaus.« Dazu gehören die Unternehmen und ihre Verbände, Gewerkschaften, Wissenschafts- und Bildungseinrichtungen, Medien, die gesamte Apparatur des politisch-administrativen Systems und nicht zuletzt die Familie als Ort der Reproduktion der Arbeitskraft. Es umfasst ein komplexes Netzwerk sozialer und kultureller Organisationen und Zusammenhänge, in denen sich die bestimmenden gesellschaftlichen Verhaltensmuster und entsprechende Ordnungs- und Entwicklungsvorstellungen herausbilden.“²¹

A szabadversenyek kapitalizmus időszaka és modellje kapcsán csak annyit mondhatunk itt, hogy általában ennek a kifejezésnek a „szabad” előtagját szokás hangsúlyozni, de az utótag is legalább ennyire fontos. Az állam társadalmi szerepe a későbbieknél jóval korlátozottabb, de a Lassalle-től származó „éjjeliőr állam” félrevezető. Csak két példát említek: a tőkés termelés szükségletei már ebben az időszakban kikényszerítették az úgynevezett gyári törvényhozást²² és a kontinentális Európában a vasútépítés állami szabályozását. Az 1870/1875-ös válság idején az úgynevezett szabadversenyek modell elérkezett a határaihoz: gazdaságilag oda, hogy a tőkés termelésben rejlő anarchisztikus elemek a mind pusztítóbb gazdasági válságok permanens veszélyét idézték elő, amiből az anarchikus mozzanatok korlátozásának, azaz egyfajta szervezett kapitalizmusnak a szükségessége

²¹ Hirsch, Joachim: *Materialistische Staatstheorie. Transformationsprozesse des kapitalistischen Staatensystems*. Hamburg, VSA, 2005, 88-89.

²² „Ezt a természetadta módon végbemenő ipari forradalmat mesterségesen meggyorsítja a gyári törvények kiterjesztése minden iparágra. [...] A gyárüzem lényeges feltétele az eredmény normális bizonyossága. [...] a szabályozott munkanap [...] A gyári törvény életre hívta tőkéletesített módszert. [...] A gyári törvényhozás, a társadalomnak ez az első tudatos és tervszerű visszahatása termelési folyamatának természetadta alakjára, mint láttuk, éppúgy szükségszerű terméke a nagyiparnak, mint a pamutfonal, a selfactorok és a villamos távíró.” Karl Marx: *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata*. Első kötet. Budapest, Kossuth, 1967. 443, 444, 449.

következett; politikailag a munkásosztály létszámának állandó növekedése a proletárforradalmak veszélyét festette a falra. A kettős szabályozási szükséglet egyrészt egy anticiklikus gazdaságpolitika szükségességét, másrészt egy szociálpolitika szükségességét jelentette. A gazdasági válságokat a nagyobb tőkeerővel rendelkező vállalkozások nagyobb eséllyel élik túl (ezt láthatjuk most nálunk is a koronavírus kapcsán). Ezért az 1870/1875-ös válság fölerősítette a tőkecentralizáció és -koncentráció folyamatait, és – a mi témánk szempontjából ez talán még fontosabb – a tőkék hatékonyabb összegyűjtésének és koncentrálásának a szükséglete fokozta a tőkés társaságok iránti igényeket, a társasági jog szükségletét és így tovább.

A szervezett kapitalizmus modellje²³ a szabadversenyes modell válsága következtében jött létre. A modell egyes elemei egy sajátos, nemzetállamokként eltérő ütemben, időbeli eltolódással jöttek létre. A modell kifejtett formájának legfontosabb két eleme az anticiklikus gazdaságpolitika és a jóléti állam vagy szociális jogállam kiépítése. Ez utóbbi a keresletorientált keynesiánus gazdaságpolitikának is nélkülözhetetlen feltétele volt. Amíg a szabadversenyes kapitalizmus időszakában a belső piac csak a középosztály fogyasztására számíthatott, a szervezett kapitalizmus időszakában a munkás és alkalmazott munkavállalók egyre nagyobb számban és mértékben váltak fogyasztóvá, a II. világháború után pedig kibontakozott a tömegfogyasztás jóléti társadalma. Amíg a szabadversenyes korszakban a tipikus tőkés ismert természetes személy, a munkások köre még lehetővé teszi az interperszonális kapcsolatokat; aztán az egyik oldalon bővül és interperszonálisan átláthatatlan lesz a munkások/munkavállalók köre; a másik oldalon a tipikus tőkés már egy tőkés monopólium vagy oligopólium jellegű tőkés társaság. Ez a tőkés társaság még nemzeti jellegű; a II. világháború után aztán megjelennek, és egyre fontosabbá válnak a multi-, helyesebben a transznacionális társaságok. A tulajdonos háttérbe szorul a menedzser mögé,²⁴ a tulajdonjog részjogosítványai átstrukturálódnak. Ennek ellenére maga a munkaviszony még tagolatlan, sőt a munkajog kodifikációjára is ebben az időben kerül sor, de az ellenőrzés, a munkáltatói jogok már megoszlanak.

A szervezett kapitalizmus modellje több szakaszban, több lépésben valósult meg, épült ki. A legjelentősebb belső korszakhatárokat az I. világháború, az 1929/1933-as gazdasági válság, a II. világháború és a hidegháború kibontakozása jelöli. A szervezett kapitalizmus időszakának további jellemzője a szupranacionális szint relevanciájának jelentős mértékű növekedése volt. Ennek két okát kell kiemelni. Az egyik ok a nemzetállamok politikai törekvéseiben lelhető

²³ Erről bővebben Szigeti Péter: *Szervezett kapitalizmus*. Budapest, Mediant, 1991.

²⁴ John Kenneth Galbraith: *Egy kortárs emlékei*. Ford. Balabán Péter. Budapest, Európa, 1988. 340–341.

fel (jó példa erre a német jóvátétel kérdése az 1920-as években, a másik pedig a COCOM-lista). Az úgynevezett szociális piacgazdaság kiépítésének egyik nem elhanyagolható motívumát a szovjet fenyegetés képezte, a másik oldalon pedig Zavidovó tekinthető példaértékűnek.²⁵ A hidegháború körülményei között a civil társadalmak a nemzetállami szint felett nem tudtak kialakulni, még az euro-atlanti térségben sem. A másik ok abban foglalható össze, hogy ennek a modellnek a keretei között, annak védelmében ciklikusan ugyan, de a kapitalizmus soha nem látott mértékben virágzott, ennek során pedig a nemzetközi kereskedelem és általában a nemzetközi gazdasági kapcsolatok is egyre fontosabbá váltak. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok, a kereskedelmi és beruházási kapcsolatok, hitelezések szükségessé tették a nemzetközi pénzügyi rendszer kiépítését. A tőke értékesítési igénye a fordizmus globalizálását igényelte, otthoni részletre vásárlók helyett külföldi hitelre vásárlókat, ahhoz pedig nemzetközi pénzügyi intézményekre volt szükség, mert a világpolitikai helyzet az adósságok katonai erővel való behajtását már nem tette lehetővé. Ennek az lett a következménye, hogy a szabályozási szükséglet részben szupranacionális szintre tolódott. Ennek első – olyan, amilyen – eredménye a Bretton Woods-i rendszer volt.

A szervezett kapitalizmus korszakának 1945 utáni időszakát Gramsci nyomán gyakran „fordizmusnak” nevezik.²⁶ Fischer a szervezett kapitalizmus modelljének bukását mint a „fordizmus” válságát elemzi. A szervezett kapitalizmus modelljének a bukását a Bretton Woods-i rendszer bukása és az úgynevezett olajválság váltotta ki.²⁷

Az intenzíve globalizálódó kapitalizmus modelljének legfontosabb sajátossága az, hogy a tipikus tőkés pozíciójába a multi- és transznacionális társaságok kerültek. Ezek tulajdonosaik köre alapján multinacionálisak, alapvető gazdasági tevékenységük és üzletpolitikájuk alapján transznacionálisak, azaz folyamatosan és tartósan átlépik a nemzetállami kereteket és határokat. Ezek a korábbi idők tipikus tőkéseihez képest „más súlycsoportba” tartoznak, mások az érdekeik, és főleg mások az érdekérvényesítő lehetőségeik. Transznacionális jellegüknél fogva sokkal kevésbé kötődnek a nemzetgazdaságok belső piacaihoz, ezért nem érdekeltek a keynesiánus keresletre alapozó gazdaságpolitikában. Ezért az úgynevezett neoliberális gazdaságpolitikai fordulat fő támogatói voltak, és jelenleg is annak fő haszonélvezői. A profitmaximálás fontos eleme számukra a költségek minimalizálása, amiben jelentős szerep jut az adók és szociális kiadások minimalizálásának. Ezért egyik fő törekvésük a szociális állami vívmányok leépítése. A kedvező befektetések lehetőségét az egész világon keresik, igen érzékenyek

²⁵ Huszár Tibor: *Beszélgetések Nyers Rezsővel*. Budapest, Kossuth, 2004. 350–354.

²⁶ A fordizmusról, a New Dealről és a fordizmus bukásáról lásd Andor László: *Amerika évszázada*. Budapest, Aula, 2002.

²⁷ Bognár József: *Világgazdasági korszakváltás*. Budapest, KJK–Gondolat, 1976.

a globális verseny feltételeire. Gazdasági erejüknel, érdekérvényesítő erejüknel fogva a nemzetállamok kormányait gyakran rá tudják kényszeríteni követeléseik elfogadására. Ily módon a globalizáció új típusú kényszereket hozott létre, aminek lényeges eleme a tőke globális mobilitása. Ez a kormányok cselekvési lehetőségeit korlátozza, őket arra készíti, hogy minél több befektetést „hozzanak haza”, ami egyértelműen az adóbevételek csökkenése, illetőleg az adóstruktúra átalakítása irányába hat.²⁸

További jellemző vonás, hogy a szupranacionális szint jelentősége még tovább nőtt, egyre jelentősebbé váltak az ezen a szinten jelentkező szabályozási szükségletek és a megvalósuló szabályozások.²⁹

Az úgynevezett digitális forradalom tovább növelte a transznacionális vállalatok erejét azáltal, hogy új munkamegosztási formákat hozott létre, és a munkajogviszony mellett/helyett a munkavégzést szabályozó más jogviszonyok súlyát növelte. Ez a szociális állam leépítésének az eszközévé is vált.

Friedman könyvében³⁰ a digitális forradalomnak a gazdaságra gyakorolt hatásait elemzi, azokat a világot kilapító erőknek nevezi. Szerinte a legfontosabb új elemek: az internet elterjedése, elegendő számú internethasználó ügyfélkör kialakulása, az internetes böngészők, a nyílt forráskódú szoftverek, munkafolyamat-szoftverek, feladatki szervezés, gyártáski szervezés, ellátási láncok, insourcing, információ, az üzletvitel és a reklám új eszközeinek az alkalmazása.

A szovjet blokk összeomlása elhárította a piaci és befektetési akadályokat, megnövelte a globális piacot. Megszűnt a kommunista fenyegetés és ezzel a jóléti állam egyik indoka, megszűnt az akár szocialista, akár nacionalista indíttatású államosítások veszélye. Ha valamit netán a megváltozott környezetben államosítának, az másnapra ócskavassá válna.

Az itt jelzett – és az ünnevelt munkáiban is érintett – problémák alaposabb feldolgozásához további tanulmányokra van szükség – többek között az ünnevelt részéről is.

²⁸ Erhard Eppler: *Auslaufmodell Staat?* Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2005. 52–53.

²⁹ Erről részletesen lásd Pongrácz Alex: *Nemzetállamok és új szabályozó hatalmak a globális térben – avagy megszelídíthető-e a globalizáció?* Budapest, Dialóg Campus, 2019.

³⁰ Thomas L. Friedman: *És mégis lapos a Föld. A XXI. század rövid története.* Ford. Bozai Ágota. Budapest, HVG Könyvek, 2006. 73–90. Marx tollára kínálózkodó eset, ahogyan a tőke felhasználta és „lenyelte” a nyílt forráskódú szoftverek készítőit.

Felhasznált irodalom

- Ady Endre: Történelmi lecke fiúknak. In *Ady Endre költeményei*. Budapest, Helikon, 1983 [1911]. 413.
- Andor László: *Amerika évszázada*. Budapest, Aula, 2002.
- Ágh Attila: EU-integráció és tagállami versenyképesség. Az együttesen gyakorolt szuverenitás a vágtató globalizáció korában. *Politikatudományi Szemle*, 23. (2014), 3. 51–66. Online: <https://bit.ly/3e42RE3>
- Balibar, Étienne: A történelmi materializmus alapfogalmairól. In Takács Ádám (szerk.): *Olvasni A TÖKÉrt. Louis Althusser, Étienne Balibar, Roger Establet, Pierre Macherey, Jacques Rancière*. Budapest, Napvilág, 2018.
- Balla Antal: *A liberalizmus történelme. Gazdasági és politikai tanításai*. Budapest, Légrády, 1926.
- Balla Antal: *A legújabb kor gazdaságtörténete*. Budapest, M. Kir. Egyetemi Nyomda, 1935.
- Balla Antal: *A legújabb kor világtörténete*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1937.
- Bence György – Kis János – Márkus György: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Budapest, T-Twins – Lukács Archívum, 1992.
- Bódig Mátyás – Györfi Tamás (szerk.): *Államelmélet: A mérsékelt állam eszméje és elemei*. Miskolc, Bíbor, 2002.
- Bognár József: *Világgazdasági korszakváltás*. Budapest, KJK–Gondolat, 1976.
- Cs. Kiss Lajos: A hegemonia elmélete Antonio Gramsci politikafilozófiájában. In Szabó Tibor (szerk.): *Tanulmányok Antonio Gramsciről és Lukács Györgyről*. Budapest, Művelődési Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztály, 1986. 50–105.
- Eppler, Erhard: *Auslaufmodell Staat?* Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2005.
- Friedman, Thomas L.: *És mégis lapos a Föld. A XXI. század rövid története*. Ford. Bozai Ágota. Budapest, HVG Könyvek, 2006.
- Galbraith, John Kenneth: *Egy kortárs emlékei*. Ford. Balabán Péter. Budapest, Európa, 1988.
- Heidegger, Martin: *Az idő fogalma; A német egyetem önmegnyilatkozása; A rektorátus*. Ford. Fehér M. István. Budapest Kossuth, 1992.
- Heller Ágnes: *A mindennapi élet*. Budapest, Akadémiai, 1970.
- Hirsch, Joachim: *Der nationale Wettbewerbsstaat. Staat, Demokratie und Politik im globalen Kapitalismus*. Berlin–Amsterdam, Edition ID-Archiv, 1995.
- Hirsch, Joachim: *Materialistische Staatstheorie*. Hamburg, VSA, 2005.
- Hobsbawm, Eric J.: *A forradalmak kora*. Ford. Litván György. Budapest, Kossuth, 1964.
- Hobsbawm, Eric J.: *A tőke kora (1848–1875)*. Ford. Zinner Judit. Budapest, Kossuth, 1978.
- Hobsbawm, Eric J.: *A történelemről, a történetírásról*. Ford. Göbölös Magdolna, Pálvölgyi Lidia. Budapest, Napvilág, 1998.
- Huszár Tibor: *Beszélgések Nyers Rezsővel*. Budapest, Kossuth, 2004.
- Marx, Karl: *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata*. Első kötet. Budapest, Kossuth, 1967.
- Pongrácz Alex: *Nemzetállamok és új szabályozó hatalmak a globális erőterben – avagy megszeli-dítható-e a globalizáció?* Budapest, Dialóg Campus, 2019. Online: <https://bit.ly/2Q3yVzW>
- Szigeti Péter: *Szervezett kapitalizmus*. Budapest, Mediant, 1991.
- Szigeti Péter: Kapitalizmusfogalmak és a tőkés termelési mód elmélete. *Eszmélet*, 29. (2017), 116. 3–59. Online: <https://bit.ly/3uU3siE>
- Szigeti Péter: A termelési módok társadalmi formameghatározottsága. A formációelmélet jelentőségéről és hasznáról. In Antal Attila – Földes György – Kiss Viktor (szerk.): *Marx. Interpretációk, irányzatok, iskolák*. Budapest, Napvilág, 2018. 51–69.
- Szilágyi Péter: *Jogi alaptan*. Budapest, ELTE Eötvös, 2011.
- Szilágyi Péter: A társadalomelméleti és a politikai filozófiai alapozású jogelméletek különbsége. In Takács Péter (szerk.): *Unitas multiplex. Ünnepi tanulmányok Szigeti Péter 65. születésnapjára*. Budapest–Győr, Gondolat – SZE DFK, 2017. 328–342. Online: <https://bit.ly/2NuqhJm>
- Tőkei Ferenc: *A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése*. Budapest, Kossuth, 1977.
- Vadász Sándor (szerk.): *19. századi egyetemes történelem 1789–1914*. Budapest, Osiris, 2011.